

Socijalna isključenost seksualnih manjina u Hrvatskoj

TANJA VUČKOVIĆ JUROŠ*

Studijski centar socijalnog rada

Zagreb, Hrvatska

Pravni fakultet Sveučilišta u Zagrebu

Pregledni rad

UDK: 305-055.3:316.344.7(497.5)

doi: 10.3935/rsp.v22i2.1255

Primljeno: prosinac 2014.

Krajem 2013. i u 2014. Hrvatsku su obilježile dvije vrlo različite promjene u statusu seksualnih manjina. Prvo, ustavnim referendumom istospolnim partnerima onemogućio se pristup instituciji braka. Drugo, novim Zakonom o životnom partnerstvu omogućila im se većina bračnih prava, osim zajedničkog usvajanja djece. Ovo jasno ilustrira sukobljene trendove hrvatskog društva. S jedne strane, poboljšanja u položaju seksualnih manjina mogla su se uočiti još 1970.-ih i 1980.-ih, a nakon prekida tih pozitivnih trendova 1990.-ih, do poboljšanja dolazi posebice 2000.-ih. Istodobno, mnoge formalne pozitivne promjene nisu bile popraćene i promjenama u heteronormativnim i homofobnim praksama hrvatskog društva koje pak postaju očevidne kroz pregled izabranih aspekata socijalne isključenosti seksualnih manjina u sva četiri sustava socijalne isključenosti (demokratsko-pravnom, radno-tržišnom, sustavu socijalne dobrobiti te obiteljskom i sustavu lokalne zajednice) koji se u ovom radu prvenstveno temelji na rezultatima EU LGBT studije iz 2012. godine i koji je nadopunjen rezultatima recentnih domaćih istraživanja vezanih uz LGBT tematiku.

Ključne riječi: socijalna isključenost, seksualne manjine, LGBT, građanska integracija, ekonomska integracija, socijalna integracija, interpersonalna integracija.

UVOD

U razmaku od samo nekoliko mjeseci, najnoviju su članicu Europske unije Hrvatsku obilježile dvije velike promjene u statusu seksualnih manjina. Prvo, u prosincu

2013. referendumom o ustavnoj definiciji braka kojem je pristupilo 37,90% glasača (Potpuni službeni rezultati državnog referenduma, 2013.), donesena je odluka da se u Ustav RH stavi odredba po kojoj je brak životna zajednica muškarca i žene. Time se

*Tanja Vučković Juroš, Studijski centar socijalnog rada, Pravni fakultet Sveučilišta u Zagrebu / Department of Social Work, Faculty of Law, University of Zagreb, Nazorova 51, 10 000 Zagreb, Hrvatska / Croatia, tvuckovi@pravo.hr

Hrvatska pridružila rastućem broju zemalja istočne i središnje Europe¹, mahom postkomunističkih, koje su ustavno onemogućile istospolnim partnerima pristup instituciji braka. Istovremeno, ovim potezom Hrvatska se udaljava od trenda zapadnih europskih zemalja koje u sve većem broju legaliziraju istospolni brak². No, zajedno s ustavnom zabranom istospolnog braka, Hrvatska je sredinom 2014. usvojila Zakon o životnom partnerstvu, čime je istospolnim partnerima omogućena većina prava koje omogućuje i brak, osim prava na zajedničko usvajanje djeteta (Čizmek, 2014.).

Ovo naizgledno proturječeje, gdje se istospolne partnere isključuje iz institucije braka, ali im se omogućuje većina bračnih prava, može se smatrati odrazom dvaju suprotstavljenih trendova. S jedne strane, poslije 2000. u Hrvatskoj dolazi do povećanja građanskih sloboda i političkih prava (Freedom House, 2001.). Ovo se, između ostalog, može ilustrirati i etabliranjem povorke ponosa koja se već godinama održava bez incidenata (uz iznimku Splita 2011.) i koja se iz Zagreba proširila na Split, a od 2014. i na Osijek. No, s druge strane, retradicionalizacijom hrvatskog društva (Sekulić, 2011.), neke slobode – uglavnom vezane uz tzv. moralna pitanja³ – postaju ograničene. Ovo posljednje se, na primjer, može ilustrirati recentnim kontroverzama oko korištenja instituta prigovora savjesti da se ženama oteža ili onemogućiti pristup kontracepciji ili pobačaju na zahtjev, kao

i promjenama zakona o medicinskoj/medicinski potpomognutoj oplodnji koji je u obliku izglasanom 2009. godine (Zakon o medicinskoj oplodnji, NN 88/2009.) za vrijeme vlade desnog centra bio restriktivniji od jugoslavenskog zakona iz 1978. godine (Zakon o zdravstvenim mjerama za ostvarivanje prava na slobodno odlučivanje o rađanju djece, NN 18/1978.), a koji je opet postao permisivniji 2012. godine (Zakon o medicinskoj potpomognutoj oplodnji, NN 86/2012.) za vrijeme vlade lijevog centra (Duić, 2012.; Čartolovni, Casini i Spagnolo, 2014.), ali ne bez otpora dijela zastupnika pristupu medicinski potpomognutoj oplodnji ženama bez partnera i istospolnim partnerima (»Sabor donio niz važnih odluka; Prošao Zakon o umjetnoj oplodnji s 88 glasova; Karamarko: Jelić nije pretjerao s usporedbom MPO-a i Jasenovca«, 13. srpnja 2012.; »Sabor donio Zakon o umjetnoj oplodnji: SDP-ovci bili 'svim srcem za', a oporba 'najoštrije protiv'!« 13. srpnja 2012.). Osim toga, unatoč svim naprecima u pravnoj/zakonodavnoj sferi (primjerice, uključivanje odredbe o zabrani diskriminacije na temelju spolne orijentacije u mnoštvo zakona), podaci Europske studije vrednota ukazuje da Hrvatsku odlikuje i trend javnog mnijenja kojim, opet, odudara od Zapadne Europe, a to je trend smanjenja tolerancije prema homoseksualnosti između 1999. i 2008. (EVS, 2011.). Ovo ukazuju da je, unatoč svim poboljšanjima u formalnom pravnom

¹ Prije Hrvatske, tu su ustavnu odredbu donijele Bugarska (1991.), Litva (1992.), Belorusija (1994.), Moldavija (1994.), Ukrajina (1996.), Poljska (1997.), Latvija (2005.), Srbija (2006.), Crna Gora (2007.) i Mađarska (2012.), a nakon Hrvatske još i Slovačka (2014.) (Itaborahy i Zhu, 2014.).

² Nakon Nizozemske 2001. godine, u Europi su istospolni brak legalizirale Belgija (2003.), Španjolska (2005.), Norveška (2009.), Švedska (2009.), Portugal (2010.), Island (2010.), Danska (2012.), Engleska/Wales (2013.), Francuska (2013.) i Luksemburg (2015.) (Itaborahy i Zhu, 2014.).

³ Ova su pitanja relevantna i van granica Hrvatske. Štoviše, prema Studlar i sur. (2013.), »moralna politika« (eng. *morality policy*) se u posljednje vrijeme prepoznaje kao relevantno pitanje socijalnih politika zapadne Europe. Ovi autori kao primjere takvih moralnih pitanja analiziraju smrtnu kaznu, pobačaj, eutanaziju, medicinski potpomognutu oplodnju/zametne stanice i istospolni brak, no navode da su neki autori na tu listu uključili i alkoholizam, prostituciju, kockanje i slična pitanja.

statusu seksualnih manjina proteklih godina, njihov položaj u društvu još uvijek neizvjestan i nesiguran. Drugim riječima, seksualne manjine su u hrvatskom društvu još uvijek socijalno isključene. Nakon kratkog povijesnog pregleda, u glavnom dijelu teksta ću stoga pružiti analizu socijalne isključenosti seksualnih manjina kroz četiri glavna oblika neuspješne ili otežane društvene integracije: građanske, ekonomske, socijalne i interpersonalne.

POVIJESNI PREGLED

Povijest seksualnih manjina je duga povijest proganjanja i represije. Pripadnici seksualnih manjina u prošlosti su često bili prisiljeni skrivati se, često kako bi sačuvali vlastite živote, a i danas je u nekim, uglavnom afričkim i azijskim zemljama homoseksualnost kažnjiva smrću (Itaborahy i Zhu, 2014.). U zapadnom svijetu to odavno više nije slučaj, ali ni tu vrijeme kada su homoseksualci morali strahovati za svoje živote, ili barem za svoju fizičku sigurnost i slobodu, nije tako daleko u prošlosti. Na primjer, činjenica koju današnji povijesni zapisi često zaboravljaju napomenuti jest da su upravo homoseksualci – označeni ružičastim trokutom – uz Židove i Rome bili jedna od najvećih žrtava njemačkih koncentracijskih logora (Mondimore, 2003.).

Ni poslije Drugoga svjetskog rata situacija homoseksualaca u novouspostavljenom jugoslavenskom komunističkom režimu nije se znatno popravila. Tako poslije Drugoga svjetskog rata u Jugoslaviji dolazi do progona seksualnih manjina, što uključuje i sudske procese i zatvorske kazne (Vuletić, 2003.). Ovaj državni progon kulminira u pedesetima kada se muška homoseksualnost kriminalizira (Vuletić, 2003.).

U tom razdoblju nakon Drugoga svjetskog rata seksualne manjine doživljavaju represiju i u drugim zemljama, no istodob-

no u SAD-u također vriju događaji koji će pripomoći tome da se u drugoj polovici 20. stoljeća LGBT aktiviste stavi na mapu političkih aktera, a javnost osvijesti o postojanju i problemima homoseksualne populacije. Tu prije svega treba izdvojiti izdavanje i utjecaj Kinseyjevih studija o seksualnosti koje su krajem četrdesetih i početkom pedesetih ukazale da je homoseksualnost puno učestalija nego što se to dotada u konzervativnoj poslijeratnoj Americi smatralo (D'Emilio, 2000.; Mondimore, 2003.). Ovo je podupiralo argument da je homoseksualnost prirodna varijacija spolnog ponašanja, a ne aberacija, a istraživanja koja su slijedila isto tako su pripomogla tome da Američka psihijatrijska asocijacija (APA) 1973. službeno izbriše homoseksualnost iz popisa psihičkih poremećaja (D'Emilio, 2000.; Mondimore, 2003.). Također treba spomenuti i poslijeratni rast supkulture homoseksualaca u San Franciscu iz koje su izniknule i prve američke organizacije za prava homoseksualaca, a ta je supkultura također, zbog učestale policijske represije, učinila homoseksualce i homoseksualnost medijski vidljivijom (D'Emilio, 1992.). Konačno, nezaobilazna su prekretnica bili i višednevni sukobi homoseksualaca s policijom, poznati kao Stonewallski nemiri, u New Yorku 1969. godine. Na krilima pažnje dobivene tim događajem, a pod utjecajem drugih pokreta tog razdoblja (poput pokreta za građanska prava crnaca i žena), slijedi mobilizacija homoseksualnih aktivista koji tih 1960.-ih i ranih 1970.-th zahtijevaju osnovna građanska prava (D'Emilio, 2000.).

Odjek ovih događaja ne zaobilazi ni tadašnju Jugoslaviju, a time ni Hrvatsku koja je njen sastavni dio. Štoviše, u kontekstu tih događaja u 1970.-ima dolazi do pojačane diskusije o postojanju i pravima homoseksualaca (iako se ta rasprava zadržava na donekle apstraktnom nivou, a ne rasprav-

lja se konkretno o jugoslavenskim homoseksualcima) (Vuletić, 2003.). Konkretni napreci u pravima homoseksualaca pak ukazuju na republičke razlike. I u pravnoj i u društvenoj sferi izdvaja se Slovenija, a odmah za njome slijedi Hrvatska. Slovenija je tako prva republika u kojoj je već 1974. krenula inicijativa za promjenu kaznenog zakona kojom bi se dekriminalizirala muška homoseksualnost. To se zaista i dogodilo 1977. godine, prvo u Sloveniji, a zatim i u Hrvatskoj, Vojvodini i Crnoj Gori (Vuletić, 2003.). U ostalim republikama i na Kosovu homoseksualnost se dekriminalizirala tek 1990.-ih (Itaborahy i Zhu, 2014.).

Pomaci u društvenoj sferi postaju vidljivi u 1980.-ima i to se prvenstveno ogleda u povećanoj javnoj raspravi o položaju seksualnih manjina – raspravi koja je dio šireg jačanja jugoslavenskog civilnog društva u osamdesetima, a pogotovo razvoja novih društvenih pokreta (poput mirovnog ili ekološkog) i jačanja feminističkog pokreta (Vuletić, 2003.). Opet, najrazvijenija po tom pitanju bila je Slovenija gdje se pojavljuju prvi *gay* i lezbijski pokreti i organizacije koji uvode homoseksualnost u političku i javnu sferu, a pod bliskim utjecajem događaja u Sloveniji nalazila se i Hrvatska (Vuletić, 2003.). Iako su slovenski LGBT aktivisti nastavili predvoditi jugoslavensku *gay* i lezbijsku zajednicu, hrvatski su aktivisti s njima blisko surađivali (Vuletić, 2003.). Upravo je iz aktivnosti organiziranih od strane slovenskih LGBT aktivista i hrvatskih feministica proizašla inicijativa za osnivanje prve lezbijske organizacije u Hrvatskoj 1989. godine (Vuletić, 2003.). Homoseksualnost u osamdesetima također postaje vidljivija i u medijima i u popularnoj kulturi. Na primjer, 1984. godine zagrebački Omladinski radio pokreće prvi *gay* radio-program u Jugoslaviji, a potpora *gay* i lezbijskim temama mogla se naći u

časopisima poput *Starta*, *Danas* i *Svijeta* (Vuletić, 2003.).

Za to vrijeme, u SAD-u pokret za građanska prava homoseksualaca ulazi u svoju sljedeću fazu u kojoj proširuju zahtjeve od priznavanja jednakosti do traženja punopravne uključenosti u sve institucije društva (od školstva i tržišta rada do zdravstva i vojske) (D'Emilio, 2000.). Ovo je, između ostalog, bilo potaknuto i velikom krizom oko AIDS-a koji hara Amerikom u osamdesetima. Na samom početku, dok se još smatralo da se AIDS javlja isključivo među homoseksualcima, ta je bolest privukla pažnju samo medicinske struke i *gay* zajednice. Tek kad je postalo jasno da AIDS nije uzrokovan homoseksualnim »životnim stilom« te da se javlja i među drugim populacijama, dolazi do znatno većeg medijskog interesa i javne zabrinutosti (Epstein, 1996.; Curran i Jaffe, 2011.). No upravo je ta početna nezainteresiranost javnosti, kao i duboka kriza koju je AIDS uzrokovao među homoseksualnom populacijom, doprinijela snažnoj mobilizaciji i većoj suradnji *gay*-eva i lezbijski, prvo za borbu protiv AIDS-a, ali onda i za borbu za druga LGBT prava koja je kulminirala 1987. godine maršem na Washington kojem je cilj bio osvješćivanje javnosti o AIDS krizi i o nejednakosti LGBT pripadnika (D'Emilio, 2000.). Naime, kroz sve veću prisutnost *gay*-eva i lezbijski u javnom prostoru postali su očevidni i drugi načini kojima su se seksualne manjine isključivale iz američkog društva, te stoga u devedesetima počinju kampanje za priznavanje partnerstva, za istospolni brak i za pristup usvajanju djece (D'Emilio, 2000.). U isto to vrijeme u pojedinim europskim zemljama, sva ta tri prava – partnerstvo, brak i pristup usvajanju – postaju realnost. 1989. godine Danska postaje prva zemlja koja je istospolnim partnerima omogućila sklapanje registriranog partnerstva, a 10 godina kasnije postaje i prva eu-

ropska zemlja koja istospolnim partnerima omogućuje zajedničko usvajanje djece. Nakon Danske, i druge su nordijske zemlje uvele registrirano partnerstvo, a 2001. Nizozemska je postala prva zemlja koja je legalizirala istospolni brak (Waalidijk, 2001.).

Dok u SAD-u u 1990.-ima započinje novi uspon pokreta za prava homoseksualca, a u Europi nordijske zemlje predvode institucionalne promjene kojima se krenulo prema izjednačavanju homoseksualaca s ostalim građanima, Hrvatska devedesetih proživljava odcjepljenje od Jugoslavije i Domovinski rat. Time se ne samo zaustavlja daljnji napredak u pravima homoseksualaca koji je započeo u osamdesetima, nego se i ti pozitivni trendovi izokreću. Iako se, naravno, u razmatranju razloga tome ne može zanemariti velika humanitarna i socijalna kriza koju je uzrokovao rat, odgovornost tome svakako snosi i usmjerenje Hrvatske demokratske zajednice (HDZ) koje se temelji na sprezi nacionalističkih i vjerskih vrijednosti i rodno tradicionalnoj ideologiji (Vuletić, 2004.; Đurin, 2012.). Tako predsjednik Tuđman u intervjuu koji je dao Startu 1990. godine u neku ruku najavljuje vrstu politike koju će u devedesetima HDZ voditi prema seksualnim manjinama: »zabranjivali je ili priznavali, ona [homoseksualnost] je prisutna. S humanističkog gledišta, bolje je priznati i omogućiti da ona bude što nezamjetljivija« (preneseno u Vuletić, 2004.: 138). Ovo poticanje »povratka u nevidljivost« homoseksualaca i homoseksualnosti vodi pak u situaciju u kojoj se neheteroseksualna spolna orijentacija i prava pripadnika seksualnih manjina mogu ignorirati, a time se šutke tolerira i daljnja diskriminacija.

Dakle, desna opcija na vlasti, u uskoj suradnji s Katoličkom crkvom čiji društveni i politički utjecaj znatno raste u devedesetima, nameću tradicionalni rodni i spolni diskurs i politiku (Đurin, 2012.). Sve varijaci-

je od tradicionalnih rodnih i spolnih uloga (samci, ljudi koji ne žele djecu, homoseksualci, trans osobe) su, unutar tih okvira, prijetnja društvu koje se, nakon već postojećeg trenda demografskog opadanja i ratnih gubitaka, pokušava obnoviti (Vuletić, 2004.; Đurin, 2012.). U tom kontekstu, pritisak prema nezamjetljivosti LGBT populacije isprepliće se s institucionaliziranom homofobijom. U devedesetima nema nikakve javne rasprave o homoseksualnosti i seksualnim manjinama, a homoseksualci/homoseksualnost javno se najčešće spominje u kontekstu pokušaja diskreditiranja političkih suparnika (Vuletić, 2004.). Također, iako i u devedesetima ima napretka u *gay* i lezbijskom aktivizmu i djelatnostima, njihov rad ne dobiva nikakvu službenu potporu, a čak i članovi raznih *gay* i lezbijskih grupa pokušavaju skrivati svoje identitete u strahu od diskriminacije ili nasilja (Vuletić, 2004.). Oboje – i diskriminacija i nasilje – su realnost mnogih LGBT osoba u Hrvatskoj devedesetih koji, ako se otkrije njihova spolna orijentacija, dobivaju i otkaze s poslova i otpuste iz vojske, a nerijetko su i žrtve napada skinheadsa i ostalih nasilnika (Vuletić, 2004.). Vlasti ne samo da ne reagiraju primjereno na ovu situaciju već joj i doprinose – npr. policijske su racije *gay* i lezbijskih klubova i neformalnih okupljališta bile učestale (Vuletić, 2004.). Istraživanja javnog mnijenja također ukazuju na proširenu homofobiju. Na primjer, u istraživanju Svjetske studije vrednota iz 1996. godine, 46,19% hrvatskih ispitanika smatralo je da homoseksualnost nije nikada ili gotovo nikada opravdiva (WVS, 2014.), a taj broj je još veći u Europskoj studiji vrednota 1999. godine kada to isto smatra 69,07% Hrvata (EVS, 2011.).

Ipak, promjene su bile na pomolu. Nakon Tuđmanove smrti u prosincu 1999., na vlast 2000. dolazi lijeva koalicija predvođena Socijaldemokratskom partijom (SDP)

koja pruža veću političku podršku zahtjevima za zakonskim i političkim priznavanjem prava seksualnih manjina (Jurčić, 2011.). U tom kontekstu, u organizaciji lezbijske organizacije Kontra i novoosnovane LGBT organizacije Iskorak, 2002. godine se u Zagrebu održava prva povorka ponosa, a od 2003. godine i prvi festival »Queer Zagreb« (Jurčić, 2011.). Na prvoj povorci ponosa sudjelovalo je oko 200-300 ljudi i uobičajeno se smatra uspješnom, iako je bilo nasilnih incidenata nakon službenog završetka povorke (ILGA-Europe, 2008.). Unatoč povremenim nazadovanjima⁴, u prvih desetak godina 21. stoljeća povorka ponosa etablirala se kao nezaobilazno godišnje događanje s rastućim brojem sudionika. Pri tome se kao moguće kritični događaj treba spomenuti i prva povorka ponosa u Splitu 2011. godine nakon koje je, kao reakciju na veliko nasilje koje je popratilo splitska događaja, zagrebačku povorku ponosa podržao do tada najveći broj sudionika – između 2 000 (po procjeni policije) i 4 000 ljudi (po procjeni organizatora) (»Završio deseti Zagreb pride«, 18. lipnja 2001.). Sljedećih godina su se povorke ponosa i u Zagrebu i u Splitu održale bez incidenta, a istih nije bilo ni na prvoj povorci ponosa u Osijeku 2014. godine.

Također, u 2000.-ima počinju promjene i u hrvatskom zakonodavstvu i u javnom diskursu koje ukazuju da se seksualne manjine više ne može ignorirati i da je pitanje diskriminacije i prava LGBT osoba nešto što hrvatsko društvo mora i treba adresirati. O ovome će biti riječi u nastavku teksta koji će se detaljnije baviti socijalnom isključenošću seksualnih manjina u suvremenom hrvatskom društvu.

PREGLED DIMENZIJA SOCIJALNE ISKLJUČENOSTI SEKSUALNIH MANJINA U HRVATSKOJ

Iako ne postoji usuglašenost oko definicije socijalne isključenosti (za detaljniju raspravu vidi Šućur, 2004.), mnogi autori analiziraju socijalnu isključenost kao neuspješnu integraciju u jednom ili više od sljedeća četiri sustava: demokratsko-pravnom (građanska dimenzija), radno-tržišnom (ekonomska dimenzija), sustavu socijalne dobrobiti (socijalna dimenzija) te obiteljskom i sustavu lokalne zajednice (interpersonalna dimenzija) (Šućur, 2004.). Također, iako se u samim analizama socijalne isključenosti ponekad privilegira upravo ekonomska dimenzija, razni se autori slažu kako je multidimenzionalnost socijalne isključenost njen bitan aspekt i da je stoga važno zahvatiti i nematerijalnu isključenost pojedinaca i skupina, odnosno neuspješnu integraciju u različitim društvenim aspektima (Šućur, 2004.; Millar, 2007.). Neuspješna integracija u ovoj konceptualizaciji reflektira unutra/izvan dihotomiju, gdje se neuspješno integrirani nalaze *izvan* prostora koji omogućuje sudjelovanje i pristup građanskim, ekonomskim, socijalnim i interpersonalnim resursima (Šućur, 2004.). Dakle, iz ove perspektive, isključenost je strukturalna karakteristika koja proizlazi iz odnosa moći i nejednakosti u samom društvu, te je tako van kontrole isključenih pojedinaca i skupina (Šućur, 2004.). Sljedeći ovu definiciju, u nastavku rada analizirat ću socijalnu isključenost seksualnih manjina kroz svaku od ove četiri dimenzije.

Pri tome se prvenstveno služim podacima EU LGBT studije (*EU LGBT Survey*) koju je *Agencija EU-a za temeljna prava*

⁴ Na primjer, pokušaji birokratskog sprječavanja povorke 2006. i 2007., napad molotljevim koktelima 2007., Antigay prosvjedi 2009. i 2010. (ILGA-Europe, 2008.; Juras, 2011.; Jurčić, 2011.).

(European Union Agency for Fundamental Rights – FRA) elektronskim putem provela 2012. godine u zemljama Europske unije i tadašnjoj pristupajućoj članici Hrvatskoj. Ova studija predstavlja do sada najveće istraživanje takvog tipa koje je uključivalo 93 079 punoljetnih osoba koji su se identificirali kao *gay*-evi, lezbijke, biseksualci i trans osobe u ovih 28 država (FRA, 2012.b). Podaci su se prikupljali preko anonimnog *online* upitnika koji se sastojao od pitanja zatvorenog tipa (da/ne pitanja, skale slaganja s ponuđenom tvrdnjom) i pitanja na koje se moglo izabrati više opcija odgovora (FRA, 2012.b). Ispitanici su pružali podatke o percepciji stavova javnosti prema LGBT osobama u njihovim zemljama, o željenim reakcijama na homofobiju i transfobiju, o svojoj percepciji i iskustvima diskriminacije, nasilja i uznemiravanja, o prisustvu, vidljivosti i reakcijama na LGBT osobe u raznim okolinama poput radnog mjesta i škole, kao i o svjesnosti vlastitih prava, s posebnom sekcijom o specifičnim problemima trans osoba (FRA, 2012.b). Sudionici istraživanja bili su pripadnici LGBT populacije koji su, nakon dobivene informacije o provođenju istraživanja koje su bile dostupne preko raznih LGBT mrežnih stranica i društvenih mreža, sami odlučili sudjelovati u njemu i koji su imali pristup internetu za ispunjavanje upitnika. Uzorak, dakle, nije reprezentativan. No, i unatoč tome, s obzirom na velik broj ispitanika ove relativno teško dostupne populacije, ova studija pruža vrlo vrijedne podatke o iskustvima i izazovima s kojima se suočavaju LGBT osobe (FRA, 2012.b).

Do sada objavljeni rezultati ovog istraživanja uglavnom se bave općenitim nalazima u svih 28 država te spominju hrvatske rezultate tek za manji broj čestica (vidi FRA, 2012.c). Stoga u ovom radu, izravnom analizom prikupljenih podataka koji su javno dostupni u pretraživaču na

mrežnoj stranici <http://fra.europa.eu/en/publications-and-resources/data-and-maps/survey-data-explorer-lgbt-survey-2012>, pružam dublji pregled rezultata hrvatskih LGBT ispitanika. Hrvatski uzorak sastojao se od 1 197 LGBT pojedinaca, što čini 0,03% hrvatske populacije starije od 18 godina (FRA, 2012.c). Među onima koji su popunili upitnik, 50% hrvatskih ispitanika identificiralo se kao *gay*, 19% činile su lezbijke, 22% biseksualne osobe, a preostalih 9% identificiralo se kao transrodne osobe (FRA, 2012.b). U svim zemljama u ovoj studiji, između ostalog i zbog elektronskog provođenja istraživanja, nadzastupljeni su muškarci, mlađi, obrazovaniji i bolje ekonomski stojeći ispitanici. Konkretno, hrvatski uzorak čini 68% osoba kojima je pri rođenju dodijeljen muški spol, 42% ispitanika između 18 i 24 i 49% ispitanika između 25 i 39 godina, te 32% i 34% ispitanika u trećem i četvrtom kvartilu nacionalne distribucije dohotka kućanstva (FRA, 2012.c). Nažalost, podaci o obrazovanju ispitanika u pojedinim zemljama nisu dostupni, no u čitavom uzorku od 28 zemalja 57% ispitanika završilo je fakultet (FRA, 2012.c).

U nastavku teksta oslanjam se prvenstveno na podatke gore opisanog istraživanja u pružanju pregleda socijalne isključenosti seksualnih manjina u Hrvatskoj nakon 2000. godine u građanskoj, ekonomskoj, socijalnoj i interpersonalnoj dimenziji. Ostalih istraživanja o hrvatskoj LGBT zajednici, nažalost, ima jako malo, no gdje god je to moguće, podatke EU LGBT studije dopunjavam rezultatima postojećih recentnih istraživanja.

Isključenost iz demokratsko-pravnog sustava: (ne)jednakost pred zakonom i uznemiravanje/nasilje

U najširem smislu, isključenost iz demokratsko-pravnog sustava odnosi se na

građansku neravnopravnost, odnosno nejednakost u odnosu na druge građane u određenom demokratskom pravnom poretku (Šućur, 2004.). Ovom dimenzijom, primjerice, mogu se obuhvaćati kršenja ljudskih, građanskih i političkih prava, kao i pristup i obrasci političke participacije (Šućur, 2004.; Millar, 2007.). Dok se mnoge empirijske analize u operacionalizaciji ove dimenzije usredotočuju upravo na političku participaciju, primjerice, glasanje, članstvo u političkim strankama ili uključenost u lokalno i nacionalno političko odlučivanje (Millar, 2007.), kod LGBT populacije problem je često bazičniji i odnosi se na »izostanak prepoznavanja LGBT osoba kao punopravnih članova zajednice i kao građana« (Takács, 2006.: 21). Drugim riječima, ovdje se često raspravlja o problemu »seksualnog građanstva« gdje LGBT pojedincima njihov spolni ili rodni identitet nije priznat kao jednakovrijedan ostalim mogućim identitetima (npr. etničkom ili religijskom) (Takács, 2006.). Kao probleme građanske isključenosti koji se pojavljuju zbog toga možemo izdvojiti kršenja ljudskih prava poput prava na ljudsko dostojanstvo i osobnu sigurnost, kršenje ustavno zajamčene jednakosti pred zakonom, ali i nemogućnost punopravnog sudjelovanja u društvenim institucijama koje su građanima dostupne neovisno o »rasi, boji kože, spolu, jeziku, vjeri, političkom ili drugom uvjerenju, nacionalnom ili socijalnom podrijetlu, imovini, rođenju, naobrazbi, društvenom položaju ili drugim osobinama« (Ustav Republike Hrvatske, NN 85/2010., čl. 14.). Iako nije izričito navedena, spolna orijentacija zasigurno spada u »druge osobine«, barem ako se vodimo interpretativnim okvirom koji sugerira važeći Zakon o suzbijanju diskriminacije (NN 85/2008., 112/2012.), kao i antidiskriminacijska stavka EU povelje o temeljnim pravima.

Prvi je korak k postizanju građanske ravnopravnosti seksualnih manjina započeo još u Socijalističkoj Federativnoj Republici Hrvatskoj kada su 1977. godine dekriminalizirani homoseksualni odnosi (Vuletić, 2003.). No, od tog prvog koraka pa do današnje situacije put je bio dug i do većine je promjena došlo tek u proteklih desetak godina. Taj put, k tome, nije ni blizu završen. *ILGA-Europe Rainbow Map and Index*, koji mjeri koliko se pojedine europske zemlje svojim zakonima i administrativnim praksama približavaju ostvarenju jednakih prava za seksualne manjine, za Hrvatsku je 2014. godine izračunao 56% postignute jednakosti čime je Hrvatska smještena na 12. mjesto od 49 europskih zemalja. Usporedbe radi, prosjek EU-a je 46%, na vrhu te liste je Velika Britanija s 82%, a na dnu Rуска federacija sa 6% postignute jednakosti (ILGA-Europe, 2014.).

U nastavku teksta usredotočit ću se na tek dva aspekta koja priječe građansku integraciju seksualnih manjina i koja, po mom mišljenju, najbolje ukazuju na problematičan građanski status LGBT pojedinaca u hrvatskom društvu. Radi se o zakonskoj nejednakosti i institucionalnoj diskriminaciji koju doživljavaju LGBT pojedinci te o nasilju i uznemiravanju koje još uvijek obilježava njihove svakodnevne živote.

(Ne)jednakost pred zakonom i diskriminacija

Prva značajnija zakonodavna promjena nakon dekriminalizacije homoseksualnosti 1977. dogodila se tek 2003. godine kada je donesen Zakon o istospolnim zajednicama (NN 116/2003.). No, ovdje se radilo prije svega o simboličkoj, a ne o stvarnoj promjeni. Naime, ne samo da je Zakon o istospolnim zajednicama omogućavao tek tri prava (ali, uistinu tek dva koja bi imala

pravne implikacije)⁵, nego su i zbog nemoćnosti registracije partnerstva, ta prava mogla biti ostvarena tek nakon raspada veze i to samo ako su istospolni partneri mogli dokazati tri godine zajedničkog života (Drakulić, 2013.; UNDP-Hrvatska, 2006.). Sljedećih godina odredbe protiv diskriminacije na temelju spolne orijentacije uvode se u niz zakona: Zakon o ravnopravnosti spolova (NN 116/2003.), Zakon o radu (NN 137/2004.), Zakon o znanstvenoj djelatnosti i visokom obrazovanju (NN 123/2003.), Zakon o medijima (NN 59/2004.), Zakon o izmjenama i dopunama kaznenog zakona (NN 105/2004.), Zakon o državnim službenicima (NN 92/2005.), Zakon o sportu (NN/2006.), Zakon o azilu (NN 78/2007), Zakon o volonterstvu (NN 58/2007.) i Zakon o elektroničkim medijima (NN 153/2009.) (Juras, Bulić, Petrović i Pršir, 2011.; Juras, 2012.; Prava LGBTIQ osoba u Hrvatskoj). Godine 2008. se pak donosi Zakon o suzbijanju diskriminacije (NN 85/2008.) koji, osim spolne orijentacije, izričito navodi i diskriminaciju na temelju rodnog identiteta (Juras, 2012.).

Ipak, i dalje postoje problemi s donošenjem novih zakona koji ne slijede antidiskriminacijsko načelo. Na primjer, prijedlog Zakona o medicinski potpomognutoj oplodnji (NN 86/2012.) koji je početkom 2012. bio predstavljen javnosti, inicijalno je trebao pristup tom postupku omogućiti svim ženama, uključivši i žene bez partnera i žene koje žive u istospolnoj zajednici. No, u konačnici, taj zakon pravo na umjetnu oplodnju daje samo bračnim i izvanbračnim partnerima te ženama s problemom neplodnosti koji se ne nalaze u bračnoj, izvanbračnoj ni istospolnoj zajednici (čl. 10., st. 1. i 2.). Dakle, zakon je izrijekom isključio žene u istospolnoj zajednici što izravno diskriminira žene na te-

melju njihove spolne orijentacije i bračnog statusa (Juras, 2013.). K tome, provedba postojećih antidiskriminacijskih odredbi u praksi je često problematična. Na primjer, udruge za prava LGBT osoba upozoravaju kako i unatoč ovim odredbama, državne institucije često i dalje prema pojedincima postupaju diskriminatorno. Kao primjer se navodi slučaj zaposlenika Fakulteta organizacije i informatike u Varaždinu koji je dobio prvu pozitivnu sudsku presudu u slučaju spolne diskriminacije na temelju Zakona o suzbijanju diskriminacije (NN 85/2008 i NN 112/2012.), ali koji se u tom procesu suočio sa sucima nesprenim dosljedno provoditi taj zakon (Juras, 2013.). Također, kao problem se navodi i neprikladno ponašanje policijskih službenika u slučajevima diskriminacije ili nasilja nad LGBT osobama. Primjerice, u jednom od slučajeva nasilja nad LGBT pojedincima kojim su se bavile udruge Kontra i Iskorak, policajci na očevidu nisu priveli nijednog od zatečene skupine napadača na šest žena koje su smatrale lezbijkama, a policajci su još k tome omalovažavali i vrijeđali napadnute žene (Juras, 2013.). U tome se vjerojatno može tražiti i objašnjenje zašto LGBT osobe često ne prijavljuju diskriminaciju ili nasilje. Prema EU LGBT studiji iz 2012. godine, čak 90% hrvatskih ispitanika izjavilo je da ni oni ni nitko drugi nisu prijavili posljednji slučaj diskriminacije koji su iskusili. U 79% slučajeva prijavljen policiji nije bio ni posljednji slučaj nasilja ili prijetnje nasiljem, a brojke su još veće u slučajevima uznemiravanja (93%). U slučaju diskriminacije, kao najčešći razlozi navodi se uvjerenje da se i tako ništa ne bi promijenilo ili dogodilo, kao i nevoljkost da se otkrije vlastita spolna orijentacija ili rodni identitet. U slučaju nasilja, većinom se smatra da policija ne bi htjela ili ne bi mogla išta

⁵ Pravo na uzdržavanje i pravo na stjecanje i uređivanje međusobnih imovinskih odnosa, dok je treće pravo bilo pravo na uzajamno pomaganje.

učiniti. Ovi rezultati ukazuju na nedostatak povjerenja u sustav i u policiju.

Ovo svakako doprinosi tome da je osjećaj diskriminiranosti proširen među LGBT populacijom. Prema EU LGBT studiji iz 2012. godine, čak 47% ispitanika se u proteklih 12 mjeseci osobno osjećalo diskriminirano zbog svoje LGBT identifikacije. Osim toga, 68% ispitanika smatra da je u Hrvatskoj diskriminacija na temelju spolne orijentacije vrlo proširena, a velika većina (90%) također smatra i da su vrlo i dosta učestali i javni izrazi mržnje i mrskosti prema LGBT populaciji. Većina (57%) također smatra i da su pozitivne mjere koje bi promicale poštovanje ljudskih prava lezbijki, *gay*-eva i biseksualnih osoba dosta rijetke, a situacija je još gora za transrodne osobe.

Nakon provođenja ovog istraživanja 2012. godine, stupile su na snagu još dvije mjere koje su u svojoj nakani tako dijametralno suprotne da je teško procijeniti bi li osjećaj diskriminatorne atmosfere u Hrvatskoj danas bio bolji ili lošiji. S jedne strane, nakon šest mjeseci intenzivne kampanje konzervativne inicijative *U ime obitelji* koju je snažno podupirala Katolička crkva i u sklopu koje su mnoge javne i nejavne osobe u javnosti izrazile svoj otpor prema bračnoj jednakosti LGBT populacije, u prosincu 2013. na referendumu je donesena odluka o ustavnoj promjeni koja eksplicitno priječi pristup LGBT osobama instituciji braka. Neovisno o pravnim implikacijama ovakve odluke, simbolička je poruka upućena LGBT populaciji ovakvim ishodom nesumnjivo negativna. Tu je poruku predstavnica inicijative *U ime obitelji* Željka Markić u danima neposredno pred referendum i eksplicirala: »(...) cilj *U ime obitelji* i jest da se nikada ne dođe u situaciju gdje bi istospolni parovi dobili prava koja imaju i heteroseksualni. Želimo zacementirati to da *gay*, lezbijski, ili kako već

hoćete, parovi nikada ne dobiju iste prilike kao normalni parovi, a normalni su parovi muškarci i žene, različitih spolova, kako je to i Bog htio.« (Hina, , 29. studenog 2013.).

S druge strane, stupanjem na snagu Zakona o životnom partnerstvu (NN 92/2014.) u kolovozu 2014. došlo je značajnog pomaka u zakonskom ostvarenju ravnopravnosti građanskog statusa LGBT pojedinaca i njihovih obitelji. Naime, taj zakon omogućava istospolnim partnerima pristup nizu prava koje prije ovog zakona nisu mogli ostvariti zbog nemogućnosti sklapanja braka ili registriranja zajednice, kao i zbog nedostatnosti do tada postojećeg Zakona o istospolnim zajednicama. Tu prije svega treba naglasiti da životno partnerstvo istospolnim partnerima u mnogim područjima omogućuje ista prava koja su dostupna i osobama u bračnoj zajednici – primjerice, pravila stjecanje imovine kao i pravila kod poreza na nekretnine su istovjetna bračnim, stječe se pravo na obiteljsku mirovinu, pravo na zdravstvenu zaštitu preko partnera i tako dalje (Zakon o životnom partnerstvu, NN 92/2014., Inicijativa za životno partnerstvo, 2014.). Posebno je važna novina mogućnost stjecanja roditeljske skrbi (kojom životni partner može dobiti status sličan statusu maćehe ili očuha nad djetetom drugog partnera) i partnerske skrbi (kojom životni partner, najčešće u slučaju smrti drugog partnera, može steći pravo skrbi za maloljetno dijete tog partnera) (Čizmek, 2014.). No, također treba napomenuti da ni Zakonom o životnom partnerstvu nije postignuta potpuna formalna ravnopravnost s ostalim građanima Republike Hrvatske koji imaju mogućnost sklapanja braka budući da se i dalje ne omogućava istospolnim partnerima pristup zajedničkom usvajanju djece.

Povrede dostojanstva i fizičkog integriteta

Područje u kojem je problematičan status seksualnih manjina u Hrvatskoj posebno očevidan odnosi se na najeklatantnije kršenje njihovih ljudskih prava – prije svega prava na ljudsko dostojanstvo i prava na osobnu sigurnost. Ova se prava krše uznemiravanjem, prijetnjama nasiljem, kao i samim fizičkim i seksualnim nasiljem.

Prema EU LGBT studiji iz 2012. godine, čak 18% hrvatskih LGBT ispitanika izjavilo je da su u proteklih godinu dana doživjeli uznemiravanje više od 10 puta. Ispitanici koji su imali takvo iskustvo, u najvećoj mjeri kao najgore slučajeve uznemiravanja navode vrijeđanje (69%), ismišljavanje (57%), kao i druge verbalne uvrede i ponižavanja (47%) i pretjerane ili neprestane negativne komentare (49%). U većini takvih slučajeva, zlostavljači su bili nepoznate osobe (33%), osobe iz škole ili fakulteta (32%) ili tinejdžeri (29%). Dio iskustva svakodnevnog života LGBT osoba čini i stalan osjećaj straha ili nesigurnosti. Na primjer, čak 62% hrvatskih ispitanika izjavilo je da izbjegavaju posjećivati određena mjesta zbog straha da će biti napadnuti ili zlostavljani. 73% ispitanika zbog istog razloga također izbjegava držati se za ruke sa svojim istospolnim partnerom.

Godine 2006. u Kazneni je zakon uvršten zločin iz mržnje, čime se formalno povećala zaštita seksualnih manjina koje su česte žrtve upravo takvih napada (Juras, 2012.). No, u praksi je sankcioniranje takvih zločina često vrlo problematično i nedostatno (Juras, 2012.), a taj problem ostaje i nakon stupanja na snagu novog Kaznenog zakona (NN 144/2012.) 2013. godine po kojem je zločin iz mržnje na temelju spolne orijentacije ili rodnog identiteta postao kvalificirani oblik kaznenog djela s predviđenom strožom kaznom (Zagreb

Pride, 2013.). Na primjer, iako je prema podacima MUP-a i DORH-a 2013. godine prijavljeno 7 slučajeva zločina iz mržnje na temelju spolne orijentacije, tijekom 2013. nije pokrenut nijedan kazneni postupak radi takvog zločina iz mržnje (Pravobraniteljica za ravnopravnost spolova, 2014.). K tome, vrlo je vjerojatno da tih 7 slučajeva nisu svi slučajevi homofobnih zločina iz mržnje iz 2013. godine. Primjerice, prema istraživanju LGBT udruga Zagreb Pride, LORI i Queer Sport Split iz 2013. godine u kojem je sudjelovalo 690 LGBTIQ iz Hrvatske, uključivši i manji broj osoba koje su u 6 godina prije provođenja istraživanja emigrirale, manje od 8% sudionika prijavilo je zločin iz mržnje policiji (Zagreb Pride, 2013.). Te se brojke sukladne ranije spomenutim brojkama iz EU LGBT studije iz 2012. godine gdje 90% ispitanika nije prijavilo posljednji zločin iz mržnje koji su doživjeli. Problem koji se također pojavljuje jest i policijsko neklasificiranje mnogih napada prouzročenih homofobijom kao zločina iz mržnje. Primjerice, u više slučajeva fizičkih napada na LGBT osobe opisanih u izvještaju Zagreb Pride-a o ljudskim pravima LGBTIQ osoba između 2010. i 2013., protiv napadača je bio pokrenut tek prekršajni, a ne kazneni postupak, iako su postojali elementi za podizanje kaznenog postupka zločina iz mržnje (Zagreb Pride, 2013.). Zabrinjavajuće je i što se pokazalo da u službenim statistikama nedostaju podaci o nekim predmetima zločina iz mržnje prema istospolnim osobama koji su pokrenuti putem kaznenih prijava od strane LGBT udruga (Pravobraniteljica za ravnopravnost spolova, 2014.). Osim toga, presude u sva četiri slučaja zločina iz mržnje na temelju spolne orijentacije koja su pokrenuta 2012. godine i završena 2013. bile su uvjetne (Pravobraniteljica za ravnopravnost spolova, 2014.). **Sve to ukazuje da je zakonska zaštita LGBT osoba od nasilja**

preko procesuiranja zločina iz mržnje još uvijek manjkava.

Nasilje i viktimizacija ostaju sastavni dio života LGBT osoba. Prema EU LGBT studiji iz 2012., u proteklih pet godina 35% hrvatskih ispitanika bilo je fizički ili seksualno napadnuto ili su im prijetili kod kuće ili na drugim mjestima (na ulici, u javnom prijevozu, na radnom mjestu...). Najčešće se radilo upravo o fizičkom napadu (43%) ili o prijetnji fizičkim nasiljem (41%). Počinitelji najozbiljnijih nasilnih djela ili prijetnji u najvećoj su mjeri bili nepoznate osobe (41%), tinejdžeri (36%), pripadnici ekstremističkih ili rasističkih skupina (21%) i osobe iz škole ili fakulteta (17%). Konačno, u proteklih godinu dana, većina je ispitanika koji su doživjeli fizičko ili seksualno nasilje ili prijetnju takvim nasiljem (71%) to iskustvo imala jednom ili dva puta. Podaci terenskog istraživanja triju LGBT udruga iz 2013. godine na 690 LGBTIQ osoba pak ukazuju da je čak 73% ispitanika u nekom razdoblju svog života doživjelo neki oblik nasilja zbog spolne orijentacije ili identiteta i/ili rodnog identiteta ili izražavanja. U 17% slučajeva radilo se o fizičkom nasilju, a čak je 38% ispitanika doživjelo i seksualno nasilje. Počinitelji su najčešće bile nepoznate osobe, kolege/ice te članovi/ice uže obitelji (Zagreb Pride, 2013.). Budući da je nasilje problem koji se provlači kroz sve dimenzije socijalne isključenosti seksualnih manjina, više riječi o nasilju koji čine kolege/ice iz radne ili školske okoline LGBT-a osoba, kao i članovi njihove obitelji, bit će u sljedećim poglavljima.

Pitanja zakonske nejednakosti i institucionalne diskriminacije, kao i uznemiravanja i nasilja nad LGBT osobama, ne iscrpljuju problematiku isključenosti iz demokratsko-pravnog sustava, no vrlo zorno pokazuju još uvijek snažnu ranjivost i marginaliziranost te skupine u suvreme-

nom hrvatskom društvu. Naime, kod većine ostalih isključenih skupina, dimenzija građanske isključenosti najčešće se operacionalizira kroz analizu manjkave političke participacije (vidi, na primjer, u Millar, 2007.), no u slučaju seksualnih manjina još uvijek su relevantnija pitanja osnovnih ljudskih i političkih prava. Među ovom prvom skupinom također se nalazi i pravo na rad koje je, kao što će se vidjeti iz sljedećeg poglavlja, također ugroženo.

Isključenost iz radno-tržišnog sustava

Isključenost iz radno-tržišnog sustava odnosi se na onemogućenu ili otežanu ekonomsku integraciju, odnosno onemogućeni ili otežani pristup zaposlenju i ekonomskim dobrima (Šućur, 2004.). Iako se ona može i šire odrediti, ovdje će se usredotočiti na najčešći uzrok isključenosti iz ove dimenzije – diskriminaciju pri zapošljavanju i na radnom mjestu. Prema podacima EU LGBT studije iz 2012. godine, 15% hrvatskih ispitanika susrelo se s diskriminacijom na osnovi spolne orijentacije ili rodnog identiteta pri traženju posla u proteklih godinu dana, a 24% se u tom istom razdoblju osjetilo diskriminiranim/om na radnom mjestu. Iako je poznato da su diskriminacija pri zapošljavanju i na radnom mjestu problemi s kojim se seksualne manjine susreću, čemu svjedoče i ovi podaci, službeno evidentiranih slučajeva je ipak malo. Čak i kada se diskriminirane LGBT osobe odluče na pokretanje tužbe protiv diskriminacije na radnom mjestu, podaci istraživanja triju LGBT udruga iz 2013. godine ukazuju da većina na kraju odustaje od nastavka sudskog procesa (Zagreb Pride, 2013.). No, mali se broj evidentiranih slučajeva ipak u najvećoj mjeri pripisuje neprijavlivanju diskriminacije kao i skrivanju spolne orijentacije od strane LGBT

osoba pri traženju posla ili na poslu (Juras, 2012.; Pravobraniteljica za ravnopravnost spolova, 2014.). Uistinu, tek je 9% hrvatskih ispitanika u EU LGBT studiji u potpunosti otvoreno o svom LGBT identitetu na poslu, 45% je to otkrilo tek nekim ljudima na poslu, a 46% to skriva. Također, 79% ispitanika skriva svoju spolnu orijentaciju od svog šefa ili šefova.

No, teško se može sumnjati da se osobe za koje se zna ili sumnja da su LGBT otežano zapošljavaju i doživljavaju neugodnosti na poslu što se, osim iz osobnih svjedočanstava, vidi i iz stavova potencijalnih poslodavaca i kolega. Na primjer, istraživanje koje je provela agencija Hendal 2005. godine u 202 hrvatska poduzeća pokazalo je da 66% osoba koje su zadužene za donošenje poslovnih odluka ne bi zaposlilo deklariranog homoseksualca ili homoseksualku (Juras i sur., 2011.). Dalje, ako je sudeći prema stavovima potencijalnih poslodavaca i kolega, LGBT osobama bi mogao biti otežan i pristup nekim zanimanjima. Prema podacima dvaju istraživanja Pulsa iz 2007. godine, koje je svako bilo provedeno na uzorku od 800 ispitanika, 49% ispitanika je izjavilo da homoseksualcima i biseksualcima treba zabraniti rad u javnim službama, 67% smatra da im treba zabraniti rad s djecom u obrazovnom sustavu, a na malo šire pitanje o zabrani obavljanja poslova vezanih uz odgoj i obrazovanje djece mladih, za zabranu je bilo 38% ispitanika (Juras i sur., 2011.). Ovakvi podaci sugeriraju vrlo vjerojatnu diskriminaciju seksualnih manjina pri zapošljavanju, a pogotovo pri zapošljavanju za određene tipove poslova.

Također, na samom radnom mjestu osobe za koje se zna ili sumnja da su LGBT doživljavaju neugodnosti. Prema EU LGBT studiji iz 2012. godine, same brojke ispitanika koji su osobno doživjeli uznemiravanje ili nasilje na poslu su dosta male, što nije čudno kada se u obzir uzme koliko

velik postotak ispitanika skriva svoju spolnu orijentaciju na radnom mjestu. Stoga su u ovom slučaju bolje mjere problema s kojim se susreću LGBT osobe izjave koje otkrivaju u kakvoj svakodnevnoj atmosferi seksualne manjine rade, čak i ako nisu otvoreni o sebi. Tako je 45% ispitanika izjavilo da su u proteklih pet godina uvijek i često svjedočili negativnim komentarima ili ponašanju prema kolegi za kojeg se smatralo da je LGBT, a 52% je izjavilo da su uvijek i često u proteklih 5 godina doživjeli općenito negativne stavove prema LGBT osobama. Iz ovog se može zaključiti da se osobe koje su otvoreno LGBT učestalo susreću s negativnim stavovima na poslu, a oni koji nisu otvoreni o svojoj spolnoj orijentaciji zasigurno osjećaju pritisak da to i dalje skrivaju kako bi izbjegli neugodne reakcije svojih kolega.

Dakle, osobe koje su otvoreno LGBT doživljavaju diskriminaciju i pri zapošljavanju i na radnom mjestu što onda otežava ekonomsku integraciju, a skrivanje spolne orijentacije ili rodnog identiteta kako bi se izbjegle takve posljedice zasigurno nije prihvatljiva opcija u demokratskom i slobodnom društvu, pogotovo ako se u obzir uzme da skrivanje spolne orijentacije ili rodnog identiteta može imati posljedice po mentalno zdravlje LGBT osoba (Takács, 2006.). K tome, otežanoj ekonomskoj integraciji zasigurno pridonosi i heteronormativnost hrvatskog obrazovnog sustava zbog koje se mlade LGBT osobe u otežanim okolnostima pripremaju za svoju profesionalnu budućnost. O tome će biti više riječi u sljedećem poglavlju.

Isključenost iz sustava socijalne dobrobiti: heteronormativnost u obrazovanju i zdravstvu

Isključenost iz sustava socijalne dobrobiti odnosi se na neuspjelu socijalnu

integraciju, odnosno otežani ili onemogućeni pristup naknadama ili uslugama što ih pruža država (Šučur, 2004.). U najširem smislu, ova dimenzija trebala bi obuhvaćati i probleme u ostvarenju tzv. mekih socijalnih prava što bi, između ostalog, obuhvaćalo i dva područja intervencije države na koja ću se ovdje usredotočiti: obrazovanje i zdravstvo (Puljiz, 2005.). Iako se ne može tvrditi da su seksualne manjine zakinite po pitanju formalnog pristupa obrazovanju i ostvarenju eventualnih potpora za učenike i studente ili po pitanju formalnog pristupa zdravstvenim uslugama i naknadama, ipak u svakom od ova dva sustava postoji dovoljno nejednakosti i diskriminacije osoba neheteroseksualne spolne orijentacije pa uistinu jest potrebna intervencija države da bi se te nejednakosti smanjile i da bi se spriječila diskriminacija. Primjerice, u literaturi o socijalnoj isključenosti LGBT osoba naglašava se kako stavovi i odnos osoba u zdravstvenom sustavu prema LGBT osobama utječu i na pristup i na kvalitetu skrbi, što se onda može negativno odraziti na zdravlje LGBT pojedinaca (Takács, 2006.), a heteronormativnost obrazovnog sustava i netolerancija od strane drugih učenika i nastavnika može imati dugoročne negativne posljedice i na zdravlje i na kasniju ekonomsku integriranost LGBT osoba (Takács, 2006.). Kao što će biti vidljivo u nastavku teksta, na ove probleme socijalne integracije koji proizlaze iz sustava obrazovanja i zdravstva ukazuju i hrvatski podaci.

Obrazovanje

Učestalo je iskustvo hrvatskog obrazovnog sustava LGBT osoba obilježeno heteronormativnošću, a ponekad i proble-

matičnim prikazom drugačijih spolnih orijentacija. Na primjer, u Kontrinoj analizi udžbenika za osnovnu i srednju školu koji su bili odobreni za korištenje u akademskim godinama 2010./2011. i 2011./2012.⁶ pokazalo se da većina udžbenika ne obrađuje ni LGBT tematiku ni pitanja diskriminacije prema seksualnim manjinama, obitelj se prikazuje isključivo kao heteroseksualna zajednica, a homoseksualnost se u najvećoj mjeri obrađuje u udžbenicima vjeronauka koji, kako je to i za očekivati, tu temu obrađuju iz perspektive vjerske dogme, a ne znanstvenih činjenica (Brumen, 2012.).

Primjerice, u udžbenicima iz vjeronauka za osnovnu školu sugerira se veća znanstvena neistraženost privlačnosti prema istom spolu nego što je to uistinu slučaj te se potiče pristupanje homoseksualnosti kao bolesnom stanju (Brumen, 2012.). Ovo je protivno stavu struke (iza kojeg, između ostalog, stoje i Američko psihijatrijsko društvo, Svjetska zdravstvena organizacija, Hrvatska liječnička komora i Hrvatsko psihijatrijsko društvo) koja ustvrđuje da je homoseksualnost prirodna varijacija ljudske seksualnosti, a ne poremećaj (Cochran i sur., 2014.; Mondimore, 2003.; Jurčić, 2011.; Brumen, 2012.). Pogotovo je indikativan izostanak obrade teme homoseksualnosti u udžbenicima biologije iz osnovne škole gdje se spominje tek jedan udžbenik i to isključivo u kontekstu AIDS-a kao bolesti otkrivene na homoseksualcima (Brumen, 2012.). U udžbenicima iz biologije i psihologije za gimnazije također se ne pruža uvid u postojanje ostalih spolnih orijentacija, već se naglašava jedino heteroseksualnost (Brumen, 2012.). Situacija je još gora u udžbenicima za strukovne škole,

⁶ Analizirani su udžbenici za 7. i 8. razred osnovne škole iz vjeronauka, povijesti i biologije, udžbenici za 3. i 4. razred gimnazije iz vjeronauka, etike, sociologije, psihologije, povijesti, biologije, politike i gospodarstva i filozofije, te udžbenici za srednje strukovne škole iz politike i gospodarstva, povijesti, biologije, higijene, psihijatrije i socijalne medicine.

gdje se homoseksualnost uglavnom ignorira ili smješta u kontekst HIV-a (Brumen, 2012.).

Osim toga, u obrazovnom sustavu nedostaje i edukacije i senzibilizacije i nastavnika i učenika po pitanju prava seksualnih manjina i poštovanja različitosti istih. Tako samo jedan udžbenik (iz etike za drugi razred gimnazije i strukovne škole) sveobuhvatnije obrađuje LGBT tematiku i pitanja ljudskih prava i diskriminacije seksualnih manjina (Brumen, 2012.). Dalje, čak ni u Građanskom odgoju koji se 2012. još uvijek planirao uvesti kao zaseban predmet (a trenutno je modificiran u međupredmetni sadržaj) nije bila predviđena obrada teme diskriminacije na temelju spolne orijentacije (Juras, 2013.). Konačno, prijedlog zdravstvenog odgoja iz 2012. izazvao je veliku kontroverzu i protivljenje mnogih konzervativnih i religijskih grupa predvođenih udrugom Grozd - Glas roditelja za djecu⁷ upravo zbog četvrtog modula »Spolna/rodna ravnopravnost i odgovorno spolno ponašanje«. Između ostalog, ovaj je modul predviđao da se u 7. razredu osnovne škole govori o prihvaćanju različitosti u seksualnosti, uključivši i raspravu o seksualnim manjinama i njihovoj stigmatizaciji i diskriminaciji. Nakon toga se ponovno seksualne manjine trebalo obrađivati u 3. razredu srednje škole, što je trebalo obuhvaćati i istospolne brakove, različite pristupe homoseksualnosti, transeksualnosti i transrodnosti, nasilje i diskriminaciju prema pripadnicima seksualnih manjina te prihvaćanje i toleranciju seksualnih različitosti (Juras, 2013.). Glavne su se zamjerke Grozda odnosile na to da 4. modul »promovira homoseksualnost, rodnu ideologi-

ju, potiče ranu seksualizaciju djece i nije primjeren dobi«, odnosno temelji se na pristupu spolnosti u suprotnosti s filozofskim i vjerskim uvjerenjima skupine roditelja koje oni zastupaju (GROZD, 2013.). Nakon što je Ustavni sud 2013. ukinuo zdravstveni odgoj zbog toga što njegovom donošenju nije prethodila zadovoljavajuća javna rasprava, u školama ni dalje ne postoji sadržaj koji bi omogućio pluralni pristup spolnosti te sustavno podučavao toleranciju prema seksualnim manjinama.

Posljedice izostanka takvog sadržaja mogu se vidjeti i u problemima s kojom se LGBT učenici i studenti suočavaju za vrijeme svog obrazovanja. Prema EU LGBT studiji iz 2012., 31% hrvatskih ispitanika je za vrijeme svog školovanja kada su bili mlađi od 18 godina često i uvijek iskusi- lo negativne komentare ili negativno ponašanje zbog svoje spolne orijentacije ili rodnog identiteta. Također, 24% ispitanika osjetilo se diskriminiranim/om od strane zaposlenika škole ili sveučilišta u proteklih 12 mjeseci.

No, pri tumačenju ovih brojki treba imati na umu da bi one vjerojatno bile i veće da mnogi LGBT mladi ljudi svoju spolnu orijentaciju ne skrivaju. Tako je samo 3% hrvatskih ispitanika uvijek u školi otvoreno o tome da su LGBT, dok većina (66%) to skriva. Stoga je i ovdje, kao i kod diskriminacije ili uznemiravanja na radnom mjestu, bolja mjera negativne atmosfere iskustvo ovih mladih ljudi o tome kako se ljudi ponašaju prema onima koji su deklarirani ili za koje su sumnja da su LGBT. Uistinu, ova brojka je puno veća – 73% ispitanika jest, za vrijeme svog školovanja kada su bili mlađi od 18 godina, često i uvijek svjedoči-

⁷ Čiji je vlastiti eksperimentalni zdravstveni odgoj bio provodjen u pojedinim školama 2008. godine unatoč velikom protivljenju domaće i strane stručne javnosti i pravobraniteljice za djecu i ravnopravnost spolova. Između ostalog, Grozdov se program prozivao i zbog odobravanja spolnog odnosa isključivo unutar heteroseksualnog braka i osuđivanja homoseksualnosti. Program je u konačnici ukinut kao neučinkovit u povećanju znanja iz područja zdravstvenog odgoja (Bijelić, Gereš i Cesar, 2009.).

lo negativnim komentarima ili negativnom ponašanju prema učeniku za kojeg se smatralo da je LGBT. 44% ispitanika je često i uvijek svjedočilo takvim komentarima ili ponašanju usmjerenim i prema nastavniku za kojeg se smatralo da je LGBT. Također je alarmantan i već ranije spomenuti podatak EU LGBT studije da su osobe iz škole ili fakulteta treća najčešća skupina počinitelja najozbiljnijih nasilnih djela ili prijetnji prema LGBT osobama.

Štoviše, prema rezultatima istraživanja provedenog krajem 2011. i početkom 2012. godine na prigodnom uzorku od 322 učenika i 177 nastavnika u devet zagrebačkih gimnazija i srednjih strukovnih škola, čak je 25% učenika izjavilo da su bili počinitelji verbalnog nasilja prema osobama koju su smatrali homoseksualnim, a 6% je priznalo da su bili i fizički nasilni (Bijelić i Hodžić, 2013.). Također, na skali socijalne distance na kojoj su trebali izabrati najvišu razinu prihvaćanja za lezbijke i *gay-eve*, otprilike jedna četvrtina učenika nije smatrala prihvatljivim da im *gay-evi* i lezbijke budu učitelji ili školski kolege (neprihvaćanje je bilo nešto veće za *gay-eve*, nego za lezbijke) (Bijelić i Hodžić, 2013.: 47). Isto tako, dok se otprilike dvije trećine ispitanih nastavnika slaže s jednakim pravima i antidiskriminacijskim zakonima koji štite LGBT osobe, većina nastavnika (oko 60%) ipak osuđuje bilo kakvo vidljivo neheteronormativno spolno i rodno ponašanje ili identitete (Bijelić i Hodžić, 2013.: 50). Dakle, poruka koju ovakvi rezultati sugeriraju jest da otvoreno LGBT pojedinci vjerojatno neće naići na razumijevanje i toleranciju od strane svoje školske okoline.

Ovakva situacija pogotovo je problematična za mlade pripadnike LGBT populacije, od kojih mnogi upravo u razdoblju adolescencije shvaćaju da ih privlači isti spol ili da postoji nesuglasje između njihovog spola i rodnog identiteta. Izostanak sa-

držaja koji bi im pomogli da bolje razumiju svoju spolnost, kao i izostanak sadržaja koji bi njihovu okolinu učinili osjetljivijom i tolerantnijom prema spolnim i rodnim različitostima, može voditi štetnim posljedicama za te mlade ljude. Naime, kako to pokazuju razna istraživanja (vidi metaanalizu tih istraživanja u Meyer, 2013.), homoseksualci i biseksualci nalaze se u većem riziku od mentalnih poteškoća upravo zbog socijalnog stresa uzrokovanog stigmatizacijom i diskriminacijom od strane svoje okoline – spolna orijentacija sama po sebi nema veze s mentalnim zdravljem.

Zdravstvo

Glavni problem s kojim se LGBT osobe susreću u sustavu zdravstva je, kao i u obrazovanju, prevladavajuća heteronormativnost koja se često manifestira u neosjetljivosti zdravstvenih djelatnika na potrebe LGBT populacije ili pak u neprikladnom ponašanju osoba s kojim se LGBT pojedinci susreću u zdravstvenom sustavu (UNDP-Hrvatska, 2006.). Ovdje se najčešće radi o neumjesnoj znatiželji o kojoj je izvijestilo 12% hrvatskih ispitanika EU LGBT studije, a 12% ispitanika je također reklo da su odustali od terapije zbog straha od diskriminacije ili netolerantne reakcije. U većini ostalih slučajeva, problemi o kojima izvještavaju LGBT osobe koje su sudjelovale u ovom istraživanju su drugačije postupanje prema njima negoli prema ostalim pacijentima (5%), mijenjanje liječnika zbog njihove negativne reakcije (4%), zanemarivanje njihovih specifičnih potreba (4%), kao i pritisak ili prisila na određene medicinske ili psihološke testove (4%). Kao i u prijašnjim slučajevima, ove brojke bi vjerojatno bile veće da mnogi pripadnici LGBT populacije ne skrivaju svoju spolnu orijentaciju ili rodni identitet – čak 67% ispitanika ni s jednim zdravstvenim djelatnikom nisu bili

otvoreni o tome da su LGBT. Transrodne osobe koje žele promijeniti spol susrele su se i s dodatnim problemom odbijanja pojedinih endokrinologa da potpišu obrasce HZZO-a za liječenje u inozemstvu, pri čemu endokrinolozi kao razlog navode vlastitu neupoznatost s temom transrodnosti (Juras, 2012.).

Osim toga, poseban je problem i neprofesionalnost, pa čak i neetičnost, pojedinih pripadnika psihijatrijske struke u odnošenju prema homoseksualnosti i LGBT osobama. Tu svakako spadaju i javni istupi pojedinih psihijatara koji – protivno postojećem konsenzusu psihijatrijske struke (vidi, na primjer, Cochran i sur., 2014.) – i dalje tvrde da je homoseksualnost psihički poremećaj (za neke primjere vidi u Juras i Grđan, 2006., 2007.) ili koji sugeriraju da je homoseksualnost bolest koja se može izliječiti. U vezi ovog svakako treba spomenuti zloglasni slučaj A. D. koja je kao šesnaestogodišnjakinja smještena u psihijatrijsku bolnicu Lopača gdje ju je tadašnja ravnateljica dr. Marija Vulin, na zamolbu roditelja, »liječila« od homoseksualnosti. A. D. je iz Lopače puštena nakon smjene Marije Vulin 2008. godine nakon što je tamo provela pet godina (Juras i Grđan, 2009.).

Zaključno, iako ne postoji isključenost LGBT pojedinaca iz sustava socijalne dobrobiti u obliku problematičnog pristupa naknadama i uslugama socijalne države kao takvim, heteronormativnost koja postoji u sustavu – i čije posljedice mogu biti pogotovo ozbiljne u sustavu obrazovanja i u zdravstvu – ukazuju da problem socijalne integracije ipak postoji. Primjerice, heteronormativnost u obrazovanju i stigmatizacija s kojom se LGBT osobe susreću za vrijeme svog školovanja može utjecati na sposobnost tih mladih ljudi da se uspješno integriraju na tržište rada i postanu autonomni i aktivni članovi zajednice (Takács, 2006.), jednako kao što i heteronorma-

tivnost u sustavu zdravstva može otežati LGBT pojedincima da se nose sa stresom i drugih psihološkim problemima uzrokovanih stigmatizacijom i diskriminacijom. Ovo, opet, može LGBT osobama otežati funkcioniranje u zajednici (Takács, 2006.). Ti problemi pak mogu biti pogotovo ozbiljni kada manjka alternativni sustav podrške unutar vlastite zajednice ili obitelji koji uistinu, kao što će pokazati sljedeće poglavlje, za mnoge LGBT pojedince ne postoji.

Isključenost iz obiteljskog sustava i sustava lokalne zajednice

Isključenost iz obiteljskog sustava i sustava lokalne zajednice odnosi se na otežanu interpersonalnu integraciju koja povećava vjerojatnost socijalne izolacije – tu se uglavnom misli na održavanje veza i odnosa s članovima obitelji, prijateljima i susjedima (Šućur, 2004.). Već na prvoj ovoj razini, u vlastitoj obitelji, LGBT pojedinci nerijetko doživljavaju nerazumijevanje, pa čak i potpuno isključivanje, pogotovo ako članovi njihove obitelji zbog svojih svjetonazorskih uvjerenja ili nekih drugih razloga osjećaju netrpeljivost prema osobama neheteroseksualne orijentacije. U takvim slučajevima, LGBT pojedinci također mogu doživjeti emocionalno i fizičko nasilje od vlastite obitelji. Prema EU LGBT studiji iz 2012. godine, kod čak 9% hrvatskih ispitanika od njih 1 197, počinitelj najozbiljnijeg uznemiravanja LGBT pojedinca bio je član obitelji ili kućanstva. Te su brojke još veće kod najozbiljnijeg nasilja ili prijetnje nasiljem gdje su članovi obitelji ili kućanstva bili počinitelji u 11% slučajeva.

Stoga i nije toliko začuđujuće što 44% ispitanika EU LGBT studije nije otvoreno o svojoj spolnoj orijentaciji ili rodnom identitetu ni sa jednim članom svoje obitelji, a 30% je otvoreno tek s nekolicinom njih. Ono što ih priječi u iskoraku obitelji,

možemo pretpostaviti na temelju ovih podataka, nije samo bojazan od nerazumijevanja ili negativne reakcije, već je to moguće i strah od nasilja. Tome u prilog govore i rezultati jednog ranijeg istraživanja, koje je na uzorku od 236 LGBTQ osoba između 15 i 47 godina 2007. godine provela riječka lezbijska organizacija »Lori«. Prema njihovim podacima, u većini slučajeva pomisao na iskorak roditeljima u LGBTQ osoba izaziva negativne osjećaje – nemir, tjeskobu i strah. Za LGBTQ pojedince koji su sudjelovali u ovom istraživanju upravo su strah od očekivanog nerazumijevanja, odbacivanja, verbalnog i fizičkog nasilja najveće prepreke u mogućem iskoraku obitelji. Osim toga, neki se žele prvo materijalno osamostaliti, a neki također navode tradicionalan ili konzervativan svjetonazor svojih roditelja kao izvor očekivane negativne reakcije. Unatoč tome, većina ipak želi otkriti svoju spolnu orijentaciju svojoj obitelji jer žele biti otvoreni, žele da ih se poštuje i ne žele živjeti u laži (Lori, 2007.). Iako je bilo i pozitivnih reakcija i prihvatanja, od onih koji su otkrili svoju spolnu orijentaciju ili rodni identitet roditeljima, mnogi su kao reakcije roditelja doživjeli osudu, okrivljavanje i odbacivanje, a 7,4% ispitanika doživjelo je i fizičko nasilje. K tome, zbog fizičkog i emotivnog nasilja, 8,8% ispitanika moralo je napustiti svoj dom poslije iskoraka, a 13% ispitanika iskusilo je potpuni prekid odnosa s nekim od članova obitelji (Lori, 2007.).

Seksualne manjine također su učestalo isključene i iz lokalne zajednice. Na primjer, prema podacima Europske studije vrednota iz 2008. godine, čak 49,4% hrvatskih građana ne bi željelo imati homoseksualce kao susjede. Da se ovi podaci stave u kontekst, to je veća socijalna distanca nego ona koju hrvatski građani u tom istom istraživanju iskazuju prema jednoj od najstigmatiziranijih skupina, Romima, koje

za susjede ne bi htjelo 23,3%. Stoga, opet, nije začuđujući podatak EU LGBT studije iz 2012. po kojoj 78% hrvatskih ispitanika ne otkriva svoju spolnu orijentaciju ili rodni identitet nijednom susjedu. Također, kod 5% LGBT ispitanika susjed je bio počinitelj najgoreg slučaja uznemiravanja, a u 4% slučajeva susjed je bio odgovoran za najozbiljnije nasilje ili prijetnju nasiljem prema LGBT ispitaniku. Konačno, negativna reakcija okoline, odnosno lokalne zajednice, jedan je od čimbenika koji i roditeljima LGBT djece otežava njihovo prihvaćanje – mnogi ispitanici u ranije spomenutom istraživanju o prihvaćanju LGBT osoba u njihovoj obitelji iz 2007. godine su kao veliku poteškoću u iskoraku roditeljima naveli sram i zabrinutost roditelja od reakcije njihove okoline na činjenicu da im je dijete LGBT (Lori, 2007.).

Stoga su se, kako bi izbjegli socijalnu izolaciju, neki pripadnici LGBT populacije okrenuli alternativnim izvorima emocionalne ili socijalne potpore. Za neke to mogu biti LGBT organizacije koje pružaju mogućnost angažmana, ali i formalne i neformalne potpore, na primjer u obliku pružanja pravnih savjeta, psihološke pomoći ili možebitno korisnih publikacija (UNDP-Hrvatska, 2006.). Za druge to mogu biti drugi LGBT pojedinci ili supkulturne skupine – na primjer, razvoj modernih tehnologija koji je pripadnicima seksualnih manjina omogućio *online* komuniciranje sa sebi sličnima na forumima i sličnim medijima izdvaja se kao važan izvor potpore i formiranja vlastita identiteta (Dekić, 2010.). Konačno, tu su i prijateljske mreže koje se razvijaju s ljudima i homoseksualne i heteroseksualne orijentacije i koje su često važan izvor socijalne podrške, odnosno emocionalne bliskosti i društvenog prihvaćanja (UNDP-Hrvatska, 2006.). No, treba ukazati i da ovi alternativni izvori nisu uvijek jednako dostupni svima. Na primjer, tu se u

lošijoj poziciji mogu naći LGBT pojedinci iz malih sredina, pa stoga i nije čudno da je migracija u gradove učestala strategija kojom se seksualne manjine nose sa svojom stigmatizacijom (Peumans, 2012.).

Rizik od isključenosti iz interpersonalne dimenzije, naravno, ne pogađa u jednakoj mjeri sve LGBT osobe – među njima će se nalaziti i oni koji nailaze na razumijevanje svoje obitelji ili svoje uže zajednice. Također, neki od LGBT pojedinaca koji na to razumijevanje možda nisu naišli ipak će biti uspješni u zadovoljavaju potreba za emocionalnom bliskošću i društvenom prihvaćanju preko drugih kanala. Ipak, mnoge LGBT osobe se također svakodnevno suočavaju s emocionalnom i socijalnom izolacijom (Takács, 2006.) što jasno govori da problem problematične interpersonalne integracije postoji.

ZAKLJUČAK

Iako se u ovom (nužno pojednostavljenom) prikazu promjena u statusu seksualnih manjina u nedavnoj povijesti mogu uočiti i usponi i padovi, on također sugerira poboljšanje njihova položaja. No, pritom ne treba smetnuti s uma da to nikako ne znači da seksualne manjine nisu još uvijek marginalizirane. U mnoštvu aspekata njihov položaj je još uvijek nezadovoljavajući. Na ovo jasno ukazuje pregled dimenzija socijalne isključenosti seksualnih manjina u Hrvatskoj.

Prvo, LGBT populacija je isključena iz demokratsko-pravnog sustava, odnosno nije ravnopravna s ostalim građanima Republike Hrvatske. Ovo se vidi i iz položaja LGBT pojedinaca koji i unatoč antidiskriminativnim zakonima, u mnogim sferama društva jesu diskriminirani, te su žrtve uznemiravanja i nasilja, kao i iz položaja istospolnih partnera koji nemaju pristup svim pravima koja su dostupna raznospol-

nim partnerima. Dalje, LGBT populacija suočava se i s isključivanjem iz radno-tržišnog sustava koje se, prije svega, manifestira diskriminacijom pri zapošljavanju, kao i diskriminacijom i uznemiravanjem na radnom mjestu, zbog čega mnogi pripadnici seksualnih manjina skrivaju svoju spolnu orijentaciju ili rodni identitet. LGBT osobama otežano je i ostvarenje tzv. mekih socijalnih prava zbog čega možemo govoriti i o isključenosti iz sustava socijalne dobrobiti. To se prije svega vidi iz njihovog položaja u obrazovnom i zdravstvenom sustavu. Iako po pitanju formalnog pristupa obrazovanju i zdravstvu i ostvarivanju naknada iz istih, seksualne manjine nisu nužno zakinite, u oba ova sustava, zbog predominantne heteronormativnosti, opstaje jako puno problema koji LGBT populaciju stavljaju u neravnopravan položaj te koji mogu dovesti do izravne štete za LGBT pojedince. Konačno, seksualne manjine su nerijetko isključene i iz sustava koji mnogim marginaliziranim grupama djeluje kao potpora – obiteljskog sustava i sustava lokalne zajednice. Obitelj je za neke mjesto na kojem ne nailaze niti na razumijevanje niti na potporu, a negativna reakcija lokalne zajednice učestalo još učvršćuje negativnu reakciju obitelji te tako prisiljava LGBT pojedince da spas od socijalne izolacije traže u mrežama LGBT organizacija, LGBT supkultura ili novostvorenim prijateljskim vezama, koje nisu uvijek jednako dostupne svim LGBT pojedincima.

Zaključno, ova analiza ukazuje da, unatoč svim naprecima i poboljšanjima, još je dug put do ravnopravnosti i dostojanstvenog života seksualnih manjina u kojem njezini pripadnici i pripadnice ne trebaju skrivati tko su kako bi izbjegli diskriminaciju, uznemiravanje i nasilje i koji im pruža jednake prilike za sretno i ispunjeno postojanje kao i njihovim sugrađanima. Postoji niz preporuka za konkretne mjere i

strategije kojima bi se taj put mogao olakšati i ubrzati (vidi npr. preporuke u Juras, 2013., Zagreb Pride, 2013.), no ono što bih ja istakla jest aspekt koji se provlači kroz sve dimenzije socijalne isključenosti. To je goruća potreba za obrazovanjem za toleranciju na svim razinama društva, počevši od političara, sudaca, policajaca, poslodavaca, medicinskog osoblja, nastavnika, vjerskih službenika pa do roditelja i djece. Ovo posljednje je pogotovo bitno, ne samo zbog toga što će ta djeca na kraju postati suci, političari, policajci i tako dalje, nego i zbog toga što već jesu i bit će braća i sestre, prijatelji, susjedi, kolege i sugrađani LGBT osoba i njima je u dosegom omogućiti da iduće generacije LGBT osoba ne trebaju osvješćivati društvo oko sebe da su oni ljudi poput svih drugih i da je tretirati ih s poštovanjem i prihvaćanjem sasvim samorazumljiva stvar. Naravno, lako je reći da je obrazovanje za toleranciju potrebno, a teže je to obrazovanje uspješno implementirati. Što se tiče djece, u najmanju je ruku potrebno uvesti ozbiljne programe građanskog i zdravstvenog odgoja koji će stvarati mlade ljudi koji prihvaćaju raznolikost seksualnih i rodni identiteta, te razumiju i privilegije i obveze građanskog statusa, što uključuje i dužnost većine da zaštiti manjine. A što se tiče društva općenito, primjeri nekih drugih zemalja poput Danske – gdje su mnogi aktivisti smatrali da će uvođenje registriranog partnerstva povećati toleranciju i neki autori uistinu smatraju da se to i dogodilo (Lund-Andersen, 2001.) – govori nam da ponekad zakonodavna promjena odozgo može pomoći u osvješćivanju građana⁸ o neutemeljenosti mnogih njihovih strahova i ukazati kako je ravnopravnost LGBT osoba samo sljedeći korak naprijed u društvu koje je u još nedavnoj prošlosti

tretiralo, između ostalog, i žene kao inferiorne i neravnopravne. Drugim riječima, ponekad je potrebna prethodnica naprednih zakonodavaca kako bi društvo uhvatilo korak s demokratskim slobodama za sve njegove članove. Za sada, hrvatsko društvo tu prethodnicu nije još u potpunosti dočekalo.

LITERATURA

- Barilar, S. (2013). Sabor donio Zakon o umjetnoj oplodnji: SDP-ovci bili 'svim srcem za', a oporba 'najoštrije protiv'!. Jutarnji list. Dostupno na <http://www.jutarnji.hr/sabor-donio-zakon-o-umjetnoj-oplodnji--sdp-ovci-bili--svi-srcem-za---a-oporba--najoštrije-protiv--/1040804/>
- Bijelić, N., & Hodžić, A. (2013). Heteronormativity in secondary schools in Zagreb: Young men wearing make-up, kissing and walking proudly. *Družboslovne razprave*, 29(73), 43-60. Dostupno na <http://druzboslovne-razprave.org/clanek/pdf/2013/73/3/>
- Bijelić, N., Gereš, N., & Cesar, S. (2009). Seksualnost kao ljudsko pravo. U S. Cesar (ur.), *Sex na ex. Priručnik za javno zagovaranje u području seksualnih prava mladih* (str. 7-36). Zagreb: CESI.
- Brumen, S. (2012). *LGBT tematika u udžbenicima za srednju i osnovnu školu*. Zagreb: Lezbijska grupa Kontra.
- Burstein, P. (2003). The Impact of Public Opinion on Public Policy: A Review and an Agenda. *Political Research Quarterly*, 56(1), 29-40. doi: 10.1177/106591290305600103
- Cochran, S. D., Drescher, J., Kismödi, E., Giami, A., Garcia-Moreno, C., Atalla, E., Marais, A., Meloni Vieira, E., & Reed, G. M. (2014). Proposed declassification of disease categories related to sexual orientation in the International Statistical Classification of Diseases and Related Health Problems (ICD-11). *Bulletin of the World Health Organization*, 92, 672-679. doi: 10.2471/BLT.14.135541

⁸ Iako, naravno, utjecaj ide u oba smjera – i javno mnijenje može utjecati na javne politike (Burstein, 2003.) i javne politike mogu utjecati na javno mnijenje (Mettler i Soss, 2004.).

- Curran, J. W., & Jaffe, H. W. (2011). AIDS: The early years and CDC's response. *Morbidity and Mortality Weekly Report*, 60(Suppl.4), 64-69. Dostupno na <http://www.cdc.gov/mmwr/preview/mmwrhtml/su6004a11.htm>
- Čartolovni, A., Casini, M., & Spagnolo, A. G. (2014). The regulation of the medically assisted reproduction (MAR) in Croatia and the European legislative context. *Medicina e Morale*, (6), 997-1025.
- Čizmek, Ž. (2014). Partnerska skrb - novo uređenje pravnog položaja djece u istospolnim zajednicama roditelja. Dostupno na <http://www.iusinfo.hr/DailyContent/Topical.aspx?id=18298>
- Dekić, S. (2010). 'Queer online': Queer zajednica na Internetu i aktivizam. U E. Hodžić & T. Jusić (ur.), *Na marginama: Manjine i mediji u jugoistočnoj Europi* (str. 225-260). Sarajevo: Mediacentar.
- D'Emilio, J. (1992). *Making trouble: Essays on gay history, politics, and the university*. New York: Routledge.
- D'Emilio, J. (2000). Cycles of change, questions of strategy: The gay and lesbian movement after fifty years. In C. A. Rimmerman, K. D. Wald & C. Wilcox (Eds.), *The Politics of Gay Rights* (pp. 31-53). Chicago: University of Chicago
- Drakulić, L. (2013). Istospolne zajednice u Hrvatskoj - pravo na jednakost i pravo na različitost. Dostupno na <http://www.iusinfo.hr/DailyContent/Topical.aspx?id=6166>
- Državno izborno povjerenstvo (2013). Potpuni službeni rezultati državnog referenduma. Dostupno na http://www.izbori.hr/2013Referendum/rezult/r_00_0000_000.html?t=1385985395019
- Duić, V. (2012). Kontroverzni učinci primjene Zakona o medicinskoj oplodnji iz 2009. godine na uspješnost postupaka u Hrvatskoj. *JAHR - European Journal of Bioethics*, 3(5), 147-159. Dostupno na <http://hrcak.srce.hr/file/130061>
- Durin, S. (2012). O politici seksualnosti u Hrvatskoj devedesetih, o diskursima koji su je oblikovali i o njezinim simptomima danas. *Narodna umjetnost: hrvatski časopis za etnologiju i folkloristiku*, 49(2), 33-51. Dostupno na <http://hrcak.srce.hr/file/137908>
- Epstein, S. (1996). *Impure science: AIDS, activism and the politics of knowledge*. Berkeley: University of California Press.
- European Union Agency for Fundamental Rights (FRA). (2012a). EU LGBT Survey. Dostupno na <http://fra.europa.eu/en/publications-and-resources/data-and-maps/survey-data-explorer-lgbt-survey-2012>
- European Union Agency for Fundamental Rights (FRA). (2012b). EU LGBT Survey Technical Report. Dostupno na https://fra.europa.eu/sites/default/files/eu-lgbt-survey-technical-report_en.pdf
- European Union Agency for Fundamental Rights (FRA). (2012c). European Union lesbian, bisexual and transgender survey. Main results. Dostupno na http://fra.europa.eu/sites/default/files/fra-eu-lgbt-survey-main-results-tk3113640enc_1.pdf
- European Values Study (2011). European Values Study 1981-2008, Longitudinal Data File. GESIS Data Archive, Cologne. Dostupno na <http://www.europeanvaluesstudy.eu/>
- Freedom House. (2001). Freedom in the World 2001 - Croatia. Dostupno na <https://freedomhouse.org/report/freedom-world/2001/croatia>
- GROZD. (2013). Zašto se roditelji protive ovakvom zdravstvenom odgoju?. Dostupno na <http://www.udruga-grozd.hr/zdravstveni-odgoj/>
- Hrvatska izvještajna novinska agencija. (2013). Željka Markić: 'Želimo da gay parovi nikada ne dobiju ista prava kao normalni ljudi'. Jutarnji list. Dostupno na <http://www.jutarnji.hr/zeljka-markic--zelimo-zacementirati-to-da-gay--lezbijski-parovi-nikada-ne-dobiju-ista-prava-kao-normalni-parovi-/1143293/>
- International Lesbian, Gay, Bisexual, Trans and Intersex Association Europe. (2008). LGBT Rights - Freedom of Assembly: diary of events by country. Dostupno na http://old.ilga-europe.org/home/issues/assembly_prides/resources_on_freedom_of_assembly/lgbt_rights_freedom_of_assembly_diary_of_events_by_country_august_20082
- International Lesbian, Gay, Bisexual, Trans and Intersex Association Europe. (2014). Annual Review of the Human Rights Situation of

- Lesbian, Gay, Bisexual, Trans and Intersex People in Europe. Dostupno na http://www.ilga-europe.org/sites/default/files/Attachments/annual_review_2014_web_version.pdf
- International Lesbian, Gay, Bisexual, Trans and Intersex Association. (2014). State-sponsored homophobia: a world survey of laws: criminalisation, protection and recognition of same-sex love. Dostupno na http://old.ilga.org/Statehomophobia/ILGA_SSHR_2014_Eng.pdf
- Inicijativa za životno partnerstvo. (2014). Informacije o zakonu. Dostupno na <http://www.zivotnpartnerstvo.com/informacije-zakon/>
- Juras, S. (2012). *Izveštaj o stanju ljudskih prava LGBT osoba u 2011. godini u Republici Hrvatskoj*. Zagreb: Kontra, Iskorak.
- Juras, S. (2013). *Izveštaj o stanju ljudskih prava LGBT osoba u 2012. godini u Republici Hrvatskoj*. Zagreb: Kontra, Iskorak.
- Juras, S., & Grđan, K. (2006). *Izveštaj o stanju ljudskih prava seksualnih i rodni manjina u Republici Hrvatskoj za 2005. godinu*. Zagreb: Kontra, Iskorak.
- Juras, S., & Grđan, K. (2007). *Izveštaj o stanju ljudskih prava seksualnih i rodni manjina u Republici Hrvatskoj u 2006. godini*. Zagreb: Kontra, Iskorak.
- Juras, S., & Grđan, K. (2009). *Izveštaj o stanju ljudskih prava seksualnih i rodni manjina u Republici Hrvatskoj u 2008. godini*. Zagreb: Kontra, Iskorak.
- Juras, S., Bulić, E., Petrović, J. A., & Pršir, N. (2011). *Izveštaj o stanju ljudskih prava seksualnih i rodni manjina na radnom mjestu*. Zagreb: Kontra, Iskorak.
- Jurčić, M. (2011). Povijest LGBTIQ aktivizma u Hrvatskoj. U S. Gavrić, L. Huremović & M. Savić (ur.), *Čitanka lezbejskih i gej ljudskih prava* (str. 93-101). Sarajevo: Sarajevski otvoreni centar.
- Jurčić, M. (ur.). (2013). *Rozi megafon: Od zakona o suzbijanju diskriminacije do ustavne zabrane istospolnog braka*. Izveštaj Zagreb Pridea o stanju ljudskih prava LGBTIQ osoba u Republici Hrvatskoj 2010.-2013. Zagreb: Zagreb Pride.
- Lezbijska organizacija Rijeka "Lori". (2007). Prihvatanje pripadnica i pripadnika seksualnih manjina u obitelji. Rezultati istraživanja. Rijeka. Dostupno na http://www.lori.hr/images/stories/download/Istrazivanje_Obitelj_2007.pdf
- Lezbijska organizacija Rijeka "Lori". (2010). Prava LGBTIQ osoba u Hrvatskoj. Dostupno na <http://www.lori.hr/prava-lgbt-osoba/prava-lgbtiq-osoba-u-hrvatskoj.html>
- Lund-Andersen, I. (2001). The Danish registered partnership Act, 1989. In W. Robert & A. Mads (Eds.), *Legal Recognition of Same-Sex Partnerships: A Study of National, European and International Law* (pp. 13-23). Oxford: Hart Publishing.
- Mettler, S., & Soss, J. (2004). The consequences of public policy for democratic citizenship: Bridging policy studies and mass politics. *Perspectives on Politics*, 2(1), 55-73. doi: 10.1017/S1537592704000623
- Meyer, I. H. (2013). Prejudice, social stress, and mental health in lesbian, gay, and bisexual populations. *Psychology of Sexual Orientation and Gender Diversity*, 1(Suppl), 3-26. doi: 10.1037/2329-0382.1.S.3
- Millar, J. (2007). Social exclusion and social policy research: Defining exclusion. In D. Abrams, J. Christian & D. Gordon (Eds.), *Multidisciplinary handbook of social exclusion research* (pp. 1-16). Chichester: John Wiley & Sons.
- Mondimore, F. M. (2003). *Prirodna povijest homoseksualnosti*. Zagreb: Izdanja Antibarbarus.
- Monitor. (2011, 18. lipanj). Završio deseti Zagreb pride. Dostupno na <http://www.monitor.hr/clanci/završio-deseti-zagreb-pride/152587/>
- Peumans, W. (2012). To the land of milk and honey: Migration to Belgium as a stigma management strategy. *Studi Emigrazione - Migration Studies*, 49(187), 541-559.
- Pravobraniteljica za ravnopravnost spolova. (2014). Izvešće o radu za 2013. Dostupno na <http://www.prs.hr/attachments/article/997/Izvjescje%20o%20radu%20za%202013%20Pravobraniteljice%20za%20ravnopravnost%20spolova.pdf>
- Puljiz, V. (2005). Socijalna politika: definicije i područja. U V. Puljiz, G. Bežovan, Z. Šućur & S. Zrinščak (ur.), *Socijalna politika: povijest, sustavi, pojmovnik* (str. 1-18). Zagreb: Pravni fakultet.

- Sekulić, D. (2011). Vrijednosno-ideološke orijentacije kao predznak i posljedica društvenih promjena. *Politička misao*, 48(3), 35-64. Dostupno na <http://hrcak.srce.hr/file/109957>
- Slobodna Dalmacija (2012., 13. srpanj). Sabor donio niz važnih odluka; Prošao Zakon o umjetnoj oplodnji s 88 glasova; Karamarko: Jelić nije pretjerao s usporedbom MPO-a i Jasenovca. Dostupno na <http://www.slobodnadalmacija.hr/Hrvatska/tabid/66/articleType/ArticleView/articleId/180867/Default.aspx>
- Studlar, D. T., Cagossi, A., & Duval, R. D. (2013). Is morality policy different? Institutional explanations for post-war Western Europe. *Journal of European Public Policy*, 20(3), 353-371. doi: 10.1080/13501763.2013.761503
- Šućur, Z. (2004). Socijalna isključenost: pojam, pristupi i operacionalizacija. *Revija za sociologiju*, 35(1-2), 45-60. Dostupno na <http://hrcak.srce.hr/file/22120>
- Takács, J. (2006). *Social exclusion of young lesbian, gay, bisexual and transgender (LGBT) people in Europe*. Brussels: ILGA Europe.
- United Nations Development Programme. (2006). *Izješće o društvenom razvoju – Hrvatska 2006. Neumreženi: lica socijalne isključenosti u Hrvatskoj*. Dostupno na <http://www.hr.undp.org/content/croatia/hr/home/library/poverty/unplugged.html>
- Ustav Republike Hrvatske. *Narodne novine*, br. 85/2010.
- Vuletić, D. (2003). Gay i lezbijska povijest Hrvatske: Od Drugog svjetskog rata do 1990. *Gordogan*, 1(1), 106-123.
- Vuletić, D. (2004). Devedesete godine - između autoritarnosti i liberalizma: gay i lezbijska povijest Hrvatske od 1990. do 2000. *Gordogan*, 2(2-3), 138-157.
- Waalwijk, K. (2001). Small change: How the road to same-sex marriage got paved in the Netherlands. In R. Wintemute & M. T. Andenæs (Eds.), *Legal Recognition of Same - Sex Partnership. A Study of National, European and International Law* (pp. 437-464). Oxford: Hart Publishing.
- World Values Survey Association (2014). World Values Survey, Wave 3 1995-1998. Official Aggregate. Madrid: Asep/JDS. Dostupno na <http://www.worldvaluessurvey.org/WVSDocumentationWV3.jsp>
- Zakon o životnom partnerstvu. *Narodne novine*, br. 92/2014.

Summary

SOCIAL EXCLUSION OF SEXUAL MINORITIES IN CROATIA

Tanja Vučković Juroš

*Department of Social Work, Faculty of Law, University of Zagreb
Zagreb, Croatia*

At the end of 2013 and in 2014, Croatia was marked by two very different changes in the status of sexual minorities. Firstly, same-sex partners were banned from the institution of marriage by a constitutional referendum. Secondly, the new Life Partnership Act provided the same-sex partners with most marital rights, except the joint-adoption right. This clearly illustrates conflicted trends of Croatian society. On one hand, improvements in the status of sexual minorities could have been noted as early as in 1970s and 1980s. After a break in these positive trends in the 1990s, the status of sexual minorities was particularly improved in the 2000s. Nevertheless, many of these positive changes were not accompanied by changes in the hetero-normative and homophobic practices of the Croatian society. This becomes evident in the overview of selected aspects of social exclusion of sexual minorities in all four systems of social exclusion (the democratic and legal system, the labour market, the welfare system, and the family and community system) that is, in this paper, primarily based on the results of the 2012 EU LGBT study, and complemented with the results of recent Croatian LGBT-related studies.

Key words: social exclusion, sexual minorities, LGBT, civic integration, economic integration, social integration, interpersonal integration.